

Сергій Сегада

Трипілля в етнокультурній історії України

Аналізуючи антропологічні матеріали (кісткові рештки людей, які були членами землеробсько-скотарських племен Трипільської археологічної культури), автор доповнює висновки багатьох авторів про те, що багато рис матеріальної і духовної культури українців почало формуватись саме в трипільський час.

Analyzing anthropological materials (bone remains of people who were members of the agricultural-cattle tribes of Trpilla archaeological culture), the author complements the findings of many authors, that many features of the material and spiritual culture of the Ukrainian was formed just in that time.

Починаючи з VI тис. до н. е., в лісостеповій смузі України з'явилися землеробсько-скотарські племена Трипільської археологічної культури, яка проіснувала близько 2500 років.

На ранньому етапі розвитку цього культурно-історичного явища людність Трипілля населяла басейни річок Пруту, Дністра і Південного Бугу. Згодом трипільські племена просунулись до межиріччя Південного Бугу та Дніпра і Верхньої Наддністрянщини. На пізньому етапі вони освоїли Волинь, подолали Дніпро і вийшли на Чорне море в Північно-Західному Причорномор'ї.

Трипільська культура залишила яскравий слід в давній історії України, що вперше відзначив ще її першовідкривач Вікентій Хвойка. Нині в Дніпровському Правобережжі відомо близько 1500 трипільських поселень – «протоміст», деякі з яких займали площу в 250–400 гектарів, де споруджувались до двох-трьох тисяч одно-двоповерхових будинків [2, 243]. «Трипільці» виготовляли кераміку, яка вражає естетичною довершеністю форм і багатством орнаменту. Під час розкопок пам'яток Трипільської культури виявлено велику кількість зооморфної і антропоморфної пластики.

Після здобуття Україною незалежності Трипільська культура опинилася в центрі уваги широких кіл громадськості. Серед політиків і бізнесменів поширилась мода на колекціонування речей з трипільських пам'яток. Довкола людності Трипілля почав створюватись етногенетичний міф: відомий український письменник Сергій Плачинда назвав її «праукраїнською» і творцем української державності, що буцімто має семитисячолітню історію.

Однією з причин підвищеного інтересу до Трипілля була відсутність фундаментальних наукових досліджень, присвячених місцю і ролі цього яскравого явища в етнокультурній історії України. Праці вітчизняних фахівців-археологів, інтереси яких лежали в площині вивчення трипільської культури, тривалий час мали доволі безсистемний характер. В них і досі трапляються поверхневі твердження, запозичені у попередників, деякі з яких стосуються антропологічних даних.

Вже багато десятиліть поспіль майже аксіоматичною є теза про належність трипільців до т. зв. «вірменоїдного» антропологічного типу, основним ареалом якого є Передня Азія. Це означає, що вони прибули на терени України з цього регіону, характеризуючись брахікефалією, тобто округлою формою голови, досить широким обличчям, сплюсненою формою потилиці, опуклою формою спинки носа, що виразно випинається з площини обличчя. Особливо активно думку про «вірменоїдність» трипільців обстоювала відома дослідниця Трипілля археолог Т. Пассек. Підставою для цих висновків був стилістичний аналіз т. зв. «реалістичних» антропоморфних статуєток, виявлених на поселеннях трипільської культури, серед яких справді є чимало зображень «носатих» круглоголових людей.

Звичайно, для висвітлення складних проблем давньої історії України слід залучати всі категорії джерел. Однак головним джерелом інформації з антропології Трипілля

мусить бути не антропоморфна пластика, а кісткові рештки людей. Їх не так багато, як хотілося б, але вони все ж є.

Перші антропологічні матеріали – чоловічий череп зі слідами дії вогню походили з трипільської площадки, розкопаної В. Хвойкою в 1901 р. Майже одночасно, наприкінці XIX – на початку XX ст., у печері Вертеба поблизу с. Більче Золоте у Верхній Наддністрянщині впродовж кількох років було виявлено кісткові рештки близько двох десятків осіб. Упродовж наступних десятиліть на трипільських поселеннях було знайдено черепи з поодиноких поховань. Вже після Другої світової війни було досліджено колективні могильники поблизу сіл Вихватинці в Середній Наддністрянщині, Усатове і Маяки поблизу м. Одеси, Чапайки на південних околицях м. Києва.

Усі опубліковані дані відносяться до середнього і пізнього етапу розвитку Трипілля. Кісткові рештки людей, які датуються раннім етапом цього історико-культурного явища, відсутні.

Середній період розвитку Трипілля представлений передусім краніологічною серією із печери Вертеба, чоловічі черепи якої характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким обличчям, добре профільованим в горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним випинанням носа. Наведене поєднання ознак властиве представникам давньосередземноморського типу, що був одним із різновидів південної гілки європеїдів, представники якої здавна населяли Велике Середземномор'я. За даними палеоантропології, принаймні вже за доби мезоліту «давньосередземноморці» з'явилися в Північному Причорномор'ї, де поблизу с. Волоське в Надпорожжі було виявлено могильник, залишений носіями відносно вузьколицького південноєвропеїдного комплексу антропологічних ознак [3].

Свого часу відомий польський дослідник, керівник львівської антропологічної школи Я. Чекановський запропонував власну схему расової історії Європи. Згідно з нею, соматологічні риси сучасної європейської людності склались в результаті взаємодії чотирьох рас, а саме: нордійської, середземноморської, лапоноїдної й вірменоїдної, риси яких можна виявити на індивідуальному рівні.

Метод Я. Чекановського неодноразово піддавався справедливій критиці і не застосовується в сучасній антропології. Все ж результати індивідуально-типологічного аналізу черепів із Вертеби, проведеного його учнем К. Стояновським, варто навести. Згідно з ними, 21,81 % черепів з цієї пам'ятки належить до нордичної, 47,20 % – до середземноморської, 18,28 % – до вірменоїдної і 12,71 % – до лапоноїдної раси. Отже, «вірменоїди» аж ніяк не домінували серед цієї групи трипільців.

Це підтвердили підсумки генного дослідження методом аналізу мітохондріальної ДНК (мтДНК) кісткових решток трипільської людності із Вертеби, яке було нещодавно проведено в лабораторії Мічиганського університету. Автори публікації, що брали участь в збиранні вихідних даних і

проведенні експерименту, зазначають, що в генетичній структурі мтДНК розрізняють дюжину груп (гаплогруп), варіації яких дають змогу простежити напрямки міграцій людських колективів упродовж останніх 50 тис. років. Найбільш розповсюдженими в Європі (до 70 %) є гаплогрупи H/V та U/K, носіями яких були верхньопалеолітичні групи. Неолітичним популяціям була властива інша гаплогрупа мтДНК – T/J. Що ж до вертебської популяції, то в ній переважала гаплогрупа H. З цього було зроблено висновок про те, що «...вертебські кістки з H-групою мають належати до «архаїчного» типу та належати до палеолітичної, місцевої популяції, що жила в районі Вертеби до появи тут КЛСК (Культури лінійно-стрічкової кераміки – С. С.)» [10, 144].

Пізній етап розвитку трипільської культури характеризувався значними змінами в поховальному обрядові, що супроводжувалися появою колективних ґрунтових могильників. Один із них було виявлено поблизу с. Вихватинці, розташованого на високому березі Дністра в Молдові.

Аналіз краніологічних матеріалів показав, що поховані у Вихватинському могильнику характеризувались видовженою формою мозкової коробки, низькими орбітами і середньошироким носом. Разом із тим, між чоловічими і жіночими черепами простежуються і певні відмінності: перші доліхокранні і мають вузьке обличчя, другі – мезокранні і мають доволі широке обличчя. Істотні відмінності спостерігаються і в розмірах довгих трубчатих кісток і загальних показниках фізичного розвитку: чоловіки відзначались грацильною, а жінки – масивною будовою. Ці відмінності наскільки значні, що, за висновками московської дослідниці М. Великанової, свідчать про приналежність чоловічої і жіночої вибірок із Вихватинців до різних антропологічних варіантів: перша близька до «класичних» грацильних західних середземноморців (наприклад, сучасного населення острова Сардинія), друга тяжіє до носіїв більш масивних антропологічних комплексів, властивих людності катакомбної та зрубної культур доби бронзи [1, 19]. Згаданий феномен можна пояснити контактами пізньотрипільських племен зі своїми східними сусідами-степовиками, котрі здебільшого були нащадками неолітичної людності дніпро-донецької культурно-історичної спільноти, що характеризувались рисами своєрідного антропологічного варіанту масивного протоєвропейського антропологічного типу.

Що ж стосується оцінки «питомої ваги» даного компонента в морфотипі Вихватинської серії, то, на думку М. Великанової, він «...був значно меншим основного і суттєво не змінив «середземноморської» основи трипільського населення, яке за своїми антропологічними характеристиками знаходить широкі паралелі серед племен Лінійно-стрічкової кераміки Центрально-Східної Європи і людності Великого Середземномор'я доби неоліту-енеоліту [1, 28]. «...Вузьколиці доліхокранні антропологічні типи, – зауважує далі дослідниця, – не є в карпатсько-дунайській області чимось новим, пов'язаним лише з появою трипільської культури, а відомі тут значно раніше. Вірогідно, можна поширити це положення і на територію Прутсько-Дністровського межиріччя. Чи був цей тип тут автономним, чи мало місце переселення в якісь більш ранні періоди – це питання залишається, звичайно, відкритим. Але в будь-якому разі немає потреби говорити про далекі переселення в Подністров'я у власне трипільський час (!!! – С. С.)» [1, 28].

На завершальному етапі розвитку Трипільля в степовій смузі Північно-Західного Причорномор'я (від Південного Бугу до Дунаю) сформувалась усатівська культура кінця IV – першої половини III тис. до н. е. Аналіз краніологічних

матеріалів із чоловічих поховань в курганному могильнику цієї культури поблизу с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл. показав, що в їхньому антропологічному складі простежується наявність двох компонентів, а саме: грацильного середземноморського, який характеризується доліхокранією, тонкими стінками мозкового черепа, що має невеликі розміри, вузьким і невисоким обличчям, та масивного протоєвропейського, котрому властива доліхомезокранія, грубі стінки склепіння, відносно вузький лоб й непропорційно широке обличчя. Крім того, тут присутній ще один краніологічний варіант з контрастно-протилежним поєднанням ознак, який, за висновками київської дослідниці І. Потехіної, сформувався в результаті взаємодії двох попередніх компонентів, «успадкувавши від одного із них розміри і пропорції черепної коробки і обличчя, а від другого – типи обміну речовин, котрі визначають масивність чи грацильність кісток скелета» [8, 129].

Наявність двох компонентів – грацильного середземноморського і масивного протоєвропейського простежується і на матеріалах ґрунтового могильника Усатово. Що ж до збірної вибірки черепів із поховань усатівської культури, то за провідними характеристиками вона займає проміжне положення між вихватинською серією і серіями черепів із поховань творців сусідніх енеолітичних культур. Це свідчить про збільшення долі протоєвропейського компонента в антропологічному складові людності цього історико-культурного явища.

Близькі результати були отримані на підставі аналізу краніологічних даних з ґрунтового могильника початку пізнього періоду трипільської культури, розташованого поблизу с. Чапаївка. Візуальне обстеження кісткових решток поганої збереженості, проведене київською дослідницею С. Круц, показало, що чоловічі черепи відносились до двох морфологічних варіантів, а саме: масивного доліхомезокранного, який характеризується товстими стінками черепа і розвинутим м'язовим рельєфом області надбрів'я і потилиці, і грацильнішого доліхокранного, з середнім розвитком м'язового рельєфу) [5, 103]. Наявність масивного компонента і особливості поховального обряду Чапаївського некрополя вказують на пряме проникнення в середовище пізньотрипільських племен окремих груп людності дніпро-донецької історико-культурної спільноти.

Що ж стосується черепів із поодиноких знахідок на поселеннях Лука-Устинська, Солончени, Верем'я, Незвисько, більшість яких датується середнім періодом розвитку Трипільля, то їх ознаки на загал не виходять за межі індивідуальної мінливості, властивої краніологічним серіям із Вихватинців і Більче-Золотого. Винятком є череп, виявлений на поселенні біля с. Незвисько в Прикарпатті, який заслуговує особливої уваги в контексті порушеної проблематики.

За висновками М. Герасимова, цей череп належав чоловікові 60–65 років, який за 10–12 років до смерті зазнав тяжких травм. Він мав округлу форму голови і плескату потилицю, широке, дещо сплюснене обличчя, з площини якого виразно випинається ніс, спинка котрого має опуклу форму. Ця обставина якраз і була використана Т. Пассек для висновків про «вірменоїдність» людності Трипільля.

Череп із Незвиська був ґрунтовно вивчений провідним радянським палеоантропологом Г. Дебецем. За підсумками дослідження він дійшов висновків про те, що властиве йому поєднання ознак є «скоріше, індивідуальною особливістю» і не типове для носіїв «вірменоїдного» комплексу. Особливої уваги заслуговує думка вченого про те, що «характерна для вірменоїдного типу форма мозкової ко-

робки сформувалась, вірогідно, значно пізніше, ніж існувала трипільська культура. У давнього населення Передньої Азії принаймні до кінця I тис. до н. е. явно переважали доліхокранні типи» [4, 94].

Отже, серед людності середнього (і, мабуть, раннього) етапу розвитку Трипільля переважали риси давньосередземноморського антропологічного типу, носії якого з'явилися на Півдні України ще за мезолітичної доби і який має тут глибоке місцеве коріння. На пізньому етапові в антропологічному складі трипільських племен з'являється масивний протоєвропеїдний компонент, що пояснюється контактами людності Трипільля зі своїми східними і південно-східними сусідами, антропологічний склад яких сформувався на основі масивного протоєвропейського типу. Що ж до думки про «вірменоїдність» трипільських племен, то вона абсолютно не узгоджується з підсумками антропологічних досліджень.

Відомо, що трипільські племена перебували в лісостеповій зоні Дніпровського Правобережжя понад 2 тисячоліття. Згідно з демографічними розрахунками, наприкінці середнього етапу розвитку Трипільля їхня чисельність складала тут понад 400 тис. чол. Це дуже багато, навіть в порівнянні з наступними історичними епохами: наприклад, наприкінці доби бронзи на всіх теренах сучасної України проживало 1,5–1,7 млн. чол. За винятком пізнього етапу розвитку Трипільля, ареал цього культурно-історичного явища охоплював переважно лісостепову зону Дніпровського Правобережжя. Попри всі колізії, пов'язані з міграціями племен доби бронзи і раннього заліза, «Великим переселенням народів» і т. п. тут ніколи не було повної зміни населення. Саме в цьому регіоні України простежується дуже глибока лінія антропологічної спадкоємності, пов'язана з доліхокранним вузко – і середньолицим краніологічним типом. Вперше він зустрічається серед племен трипільської, згодом – тшцінецько-комарівської археологічної культури доби бронзи, яких більшість сучасних фахівців-археологів відносять до протослов'янських племен. Надалі цей антропологічний тип представлений серед племен скіфського часу лісостепової смуги України, праслов'янська належність котрих не викликає сумнівів; людності черняхівської культури, принаймні частину якої складала слов'яни; русичів Середньої Наддніпряниці – нащадків літописних полян, антропологічна спорідненість яких з українцями безсумнівна. З'ясовано, що за комплексом морфо-фізіологічних характеристик вони займають проміжне положення між північними і південними європеїдами, тяжіючи до останніх, причому південноєвропеїдний компонент, який переважав серед творців Трипільля, представлений в трьох із чотирьох антропологічних зон, що виокремлюються на теренах України [9]. Є усі підстави вважати, що велелюдні трипільські племена відіграли важливу роль в антропологічній історії українців – авхотонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватись задовго до появи слов'янства на історичній арені. Однак остаточне вирішення цього питання вимагає результатів генних досліджень.

Наведені антропологічні спостереження можна доповнити даними лінгвістики, за даними якої, мова, котрою розмовляла трипільська людність, не зникла остаточно, дійшовши до наших днів у вигляді доіндоєвропейського компонента сучасних слов'янських мов. Торкаючись цієї проблематики, київський вчений Ю. Мосенкіс писав: «...сучасна українська мова зберігає мовну спадщину Трипільля в трьох своїх сферах – у словниковому складі

(десятки слів), у звуковій будові (милозвучність і деякі близькі до неї явища, як приставні приголосні), у масиві власних назв (передусім назв річок). Слов'янські мови, і передусім українська як поширена на території трипільської культури, не набули б таких своєрідних рис, якби в мовній передісторії не було такої яскравої й винятково важливої сторінки, як мова трипільської культури». Серед слів культурно-побутового призначення, які залишили нам у спадок трипільці, Ю. Мосенкіс наводить такі: *батько (! – С. С.), барвії, вирій, віл, голуб, горіх, горох, жито, іскра, кермо, кібець, кінь, кобила, колиба, крісло, ліс, малина, меч, мідь, могила, олово, равлик, свинець, срібло, співати, теля, хліб* та ін. До них відносяться також імена язичницьких божеств – *Купала, Лада, Марена* тощо [6, 7].

В науковій і, особливо, науково-популярній літературі часто трапляється твердження, що багато рис матеріальної і духовної культури українців почало формуватись саме в трипільський час. Це в дещо емоційній формі відзначив відомий український вчений-історіософ, археолог, етнолог, фольклорист і літературознавець Віктор Петров: «Немає сумнівів, – писав він з цього приводу, – уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишаються властивою приналежністю за наших часів етнографічної культури українського народу, як народу хліборобського. Від трипільських часів і до наших часів протягом 5 тисяч років існує на Україні хліборобство й хлібороб плекає в своєму господарстві волів і мережить ярмо. В тих самих кліматичних і ландшафтних умовах, на берегах тих самих річок і на просторах тих самих плато, на масній чорноземлі, шляхом між золотавими ланами пшениці простують воли. Сивий дим здіймається вгору з хат, обмазаних глиною й розписаних смугами кольорових барв. Як і за часів трипільля, так і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І при вході в хату висить зображення вічного дерева, в теперішній деформації: квітка в вазоні, мотив вишиванок, що сходить в своєму прототипі до трипільля, коли його позначали малюнком на прясельцях [7, 34]. З цими словами, написаними в 30-х роках ХХ ст., коли українське село ще зберігало свої самобутні риси, безперечно, можна погодитись. Однак більш точне визначення місця і оцінка ролі Трипільля в етнокультурній історії України вимагають глибоких фахових досліджень в царині етнології, які із певних причин (як об'єктивних, так і суб'єктивних) фактично ще й не починались.

Так що попереду в українських науковців-гуманітаріїв ще дуже багато роботи.

1. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М.: Наука, 1975. – 382 с. 2. Давня історія України (в трьох томах). – Т. 1 – Первісне суспільство. – К.; 1997. – С. 243. 3. Дебец Г. Ф. Череп из эпилеолитического могильника у с. Волошкоє // Советская этнография, 1955. – № 3. 4. Дебец Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. 5. Круц С. И. Антропологические материалы поздне трипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 103. 6. Мосенкіс Ю. Трипільська культура й українська мова // Студентський вісник. – 2002. – № 5–6. – С. 6. 7. Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – 192 с. 8. Потехина И. Д. Антропологические материалы могильника Маяки // Патокова Э. В., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 125–130. 9. Севеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К.: Вид-во ім. О. Теліги. – 256 с. 10. Сохацький М., Нікітін О., Ковалюк М., Відейко М. Перші дослідження ДНК за матеріалами трипільської культури із печи Ветеба // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст. – К., 2007. – С. 141–144.